

Semih Sağır

Dr. Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
PhD Student., Marmara University, Institute of Social Sciences Department of Philosophy and Religious Sciences
İstanbul/Turkey

hafizsemihsagir@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3992-3684>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Date Received: 21.05.2025

Kabul Tarihi/Date Accepted: 31.05.2025

Yayın Tarihi/Date Published: 30.06.2025

Yayın Sezonu/Publication Season: Haziran/June 2025

Atıf/Cite as: Sağır, Semih. “Anarko-Feminist Bir Düşünür Olarak Voltairine De Cleyre’in Hayatı, Fikirleri ve Dine Bakışı”. *Adıyaman İlahiyat Dergisi* 17 (2025), 70-83.

İntihal Taraması/Plagiarism Detection

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

This article was scanned with a special software and no plagiarism was detected.

Anarko-Feminist Bir Düşünür Olarak Voltairine De Cleyre’in Hayatı, Fikirleri ve Dine Bakışı*

Öz

Bu çalışma anarko-feminist bir düşünür olarak Amerikalı kadın yazar Voltairine de Cleyre’e (ö. 1912) odaklanmaktadır. Voltairine de Cleyre, Emma Goldman’dan sonra anarko-feminist düşünce içerisinde ön plana çıkan isimlerden biridir. Anarko-feminizm, anarşizmi ve feminizmi bir araya getiren çağdaş ideolojik akımlardan biridir. Anarko-feministler, anarşizm ile feminizm arasında güçlü bir irtibat olduğunu iddia etmektedirler. Her iki ideolojinin birbirini desteklediğini ve tamamladığını dile getirmektedirler. Anlamacı yaklaşım ve nitel araştırma yöntemleri esas alınarak hazırlanan bu araştırma, fenomenolojik bir durum çalışmasıdır. Bu yönüyle makale, anarko-feminizm konusunda Türkiye’de var olan çok az sayıdaki akademik çalışmaya mütevazı bir katkı sunacaktır. Çalışmanın temel amacı Voltairine de Cleyre özelinde anarko-feminizm ile din arasındaki ilişkinin ortaya konulmasıdır. Zira tarihsel süreçte ideoloji ve din arasındaki münasebet, din sosyologlarının en önemli araştırma konularından biri olmuştur. Çalışma boyunca kadın hakları ve özgürlüğü, hem ataerkillik hem de hiyerarşi

* Bu makale, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü’nde Doç. Dr. Hafize Şule Albayrak danışmanlığında, Semih Sağır tarafından hazırlanmakta olan “Türkiye’de Anarko-Feminizm ve Din” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

ile otorite gibi konular etrafında tartışılacaktır. Feminizm erilliği sorgulamakta, anarşizm ise devleti ve devlet otoritesini eleştirmektedir. Voltairine de Cleyre'in öncülük ettiği anarko-feminist düşünce ise her iki yaklaşımı birleştirmekte ve erillik ile iktidar arasında bağlantı kurmaktadır. Aslında bu durum bize, toplumsal kurumların ve olguların birbirleriyle ne denli irtibatlı olduğunu göstermektedir. Çalışma neticesinde Voltairine de Cleyre özelinde feminizm ve anarşizm arasındaki bağlantı açık bir biçimde ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Feminizm, Anarşizm, Anarko-Feminizm, Voltairine de Cleyre.

The Life, Ideas and Religion of Voltairine De Cleyre as an Anarcho-Feminist Thinker**

Abstract

This study focuses on the American woman writer Voltairine de Cleyre as an anarcho-feminist thinker. Voltairine de Cleyre (d. 1912) is one of the prominent figures in anarcho-feminist thought after Emma Goldman. Anarcho-feminism is one of the contemporary ideological movements that bring anarchism and feminism together. Anarcho-feminists claim that there is a strong connection between anarchism and feminism. They state that both ideologies support and complement each other. Based on the semantic approach and qualitative research methods, this research is a phenomenological case study. In this respect, the article will make a modest contribution to the very few academic studies on anarcho-feminism in Turkey. The main purpose of the study is to reveal the relationship between anarcho-feminism and religion in the case of Voltairine de Cleyre. In the historical process, the relationship between ideology and religion has been one of the most important research topics of sociologists of religion. Throughout the study, women's rights and freedom will be discussed around issues such as patriarchy, hierarchy and authority. Feminism questions masculinity and anarchism criticises the state and state authority. Anarcho-feminist thought, pioneered by Voltairine de Cleyre, combines both approaches and links masculinity and power. In fact, this situation shows us how interconnected social institutions and phenomena are. As a result of the study, the connection between feminism and anarchism in the case of Voltairine de Cleyre will be clearly revealed.

Keywords: Sociology of Religion, Feminism, Anarchism, Anarcho-Feminism, Voltairine de Cleyre.

** This article is derived from the doctoral dissertation titled "Anarcha-Feminism and Religion in Turkey", currently being conducted by Semih Sağır under the supervision of Assoc. Prof. Dr. Hafize Şule Albayrak at the Marmara University, Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences.

Giriş

Anarko-feminizm, modern bir yaklaşım olmakla birlikte geçmişten kopuk siyaset ve felsefî bir doktrin değildir. Hatta bazı araştırmacılar, onun eski bir geleneği temsil ettiğini ifade etmektedirler.¹ Anarko-feminizm, bütün hiyerarşilere ve cinsiyetçi, ırkçı, sınıfçı veya devletçi bütün hakimiyet biçimlerine karşı çıkmaktadır. Anarko-feminizm terimi, 1970'li yıllar boyunca feminist sosyal hareketler tarafından farklı bir feminist anlayışı benimseyen ve kendilerini anarşist olarak görenler tarafından açık bir şekilde kullanılmıştır. Anarşizm ile feminizm arasında güçlü ve büyük bir kesişim bulunmaktadır. Pek çok araştırmacı, anarşizm ile feminizm arasındaki bu yakınlığa vurgu yapmış ve feminizmin aslında anarşizmin öğrettiklerini pratiğe döktüğünü ifade etmiştir.²

Anarko-feminizm hakkında Türkiye'de yapılan akademik çalışmalara bakıldığında, bu konuda kaleme alınan kitap ve makalelerin oldukça az olduğu görülecektir. Öyle ki başlığında "anarko-feminizm" ibaresinin geçtiği tek çalışma Burcu Hatiboğlu tarafından telif edilen "Kadına Yönelik Şiddetle Mücadeleye Anarko-Feminist Bakış: Makro'dan Mikro'ya Sosyal Hizmet" adlı makaledir.³ Bunun dışında anarko-feminizmin öncü isimlerinden biri olan Voltairine de Cleyre hakkında ülkemizde özgün bir akademik çalışmanın yapılmadığı belirtilmelidir. Türkiye'de De Cleyre hakkında, yalnızca çeviri eser niteliği taşıyan bir çalışma mevcuttur. Çevirmenliğini Emine Özkaya'nın üstlendiği ve *Amerikalı Anarşist Voltairine De Cleyre'in Yaşamı* başlığını taşıyan bu çalışma, Paul Avrich'in *An American Anarchist: The Life of Voltairine De Cleyre* adlı eserinin günümüz Türkçesine aktarılmasından ibarettir. Bu doğrultuda kaleme alınan bu makalenin, gerek anarko-feminizm gerekse Voltairine de Cleyre hakkında ilerde yapılacak çalışmalar için ön açıcı olacağı ve literatüre katkı sunacağı ön görülmektedir.

Voltairine de Cleyre, daha çok Batı'da yapılan akademik araştırmaların konusu olmuştur. Bu bağlamda onun hakkında yapılan en kapsamlı çalışmalardan birinin *Exquisite Rebel: The Essays of Voltairine de Cleyre-Feminist, Anarchist, Genius* adlı kitap olduğu söylenebilir. İlk baskısı 2005 yılında yapılan söz konusu eserin editörlüğünü Sharon Presley ve Crispin Sartwell üstlenmiştir. Bu eser, Voltairine de Cleyre'e ait pek çok makaleyi bir araya getirmesi sebebiyle oldukça önem taşımaktadır. Bunun dışında Steve J. Shone tarafından yazılan *American Anarchism* adlı eser de Voltairine de Cleyre'e ait ayrıntılı ve kayda değer bilgiler sunmaktadır.

Fenomenolojik bir durum çalışması olan bu makale, nitel araştırma yöntemleri ve anlamacı yaklaşım esas alınarak gerçekleştirilmiştir. Fenomenolojinin öze

¹ Howard J. Ehrlich (ed.), *Reinventing Anarchy Again* (San Francisco: AK Press, 1996), 148.

² Chiara Bottici, *Anarchafeminism* (London: Bloomsbury Publishing, 2022), 8.

³ Burcu Hatipoğlu, "Kadına Yönelik Şiddetle Mücadeleye Anarko-Feminist Bakış: Makro'dan Mikro'ya Sosyal Hizmet", *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 19/2 (2009), 97-109.

inme, ön yargıları parantez içine alma vb. ilkelerinden hareket edilmiş; mümkün olduğunca objektif ve bütüncül bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu bağlamda veriler, dokümantasyon (belge tarama) tekniğiyle toplanmış ve birincil kaynaklar esas alınmıştır. Voltairine De Cleyre'in bizzat kendisinin kaleme aldığı "Anarchism" ve "Sex Slavery" adlı yazılarından yararlanılmıştır. Dokümantasyon tekniğinde araştırılmak istenen olay veya olgulara ilişkin bilgi ve içerik sunan yazılı malzemeler değerlendirilmekte ve analizi yapılmaktadır.⁴ Araştırma esnasında birincil kaynakları desteklemek amacıyla ikincil kaynaklara da müracaat edilmiştir.

Anarko-feminist düşüncenin dünyadaki en önemli temsilcilerinden biri, Emma Goldman'dır. Yahudi kökenli bir ailenin kızı olan Emma Goldman, 1869'da Litvanya'da doğmuştur. 20. yüzyılın ilk yarısında ABD ve Avrupa'da anarşist görüşün yayılmasında ve gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır. Goldman, aynı zamanda İspanyol devriminin sözcülüğünü yapmış ve zamanının en tehlikeli kadınlarından biri olarak görülmüştür. Nitekim Goldman, doğum kontrolüyle ilgili yayın dağıttığı, askerlik karşıtı faaliyetlerde bulunduğu ve I. Dünya Savaşı'na karşı yürüyüş düzenlediği için ceza almıştır.⁵

Emma Goldman kadar tanınan bir anarko-feminist olmayan De Cleyre, güçlü hitabeti ile ön plana çıkmıştır. İngiltere ve Norveç gibi ülkeleri ziyaret etmiş ve meşhur Rus anarşisti Pyotr Kropotkin (ö. 1921) ile tanışmıştır. Amerikan anarşisti Benjamin Tucker (ö. 1939)'ın çıkarmış olduğu *Liberty* ve Emma Goldman'ın yayınlamış olduğu *Mother Earth* dergilerinde makaleler yazmıştır. O, oldukça nitelikli çalışmalar ortaya koymasına rağmen, siyasi amaçlarını hiçbir zaman gizlememiştir. Sadece düz yazı değil, şiir türünde de eserler vermiş; döneminin önde gelen şairleri arasında yer almıştır. Hatta bazı yazarlar onu, ABD anarşist tarihinin en büyük şairi ve aktivisti olarak kabul etmiştir. De Cleyre bir anarko-feminist olmasına rağmen, onun anarşist kimliği feminist kimliğini kısmen gölgelemiştir. Bazı araştırmalar, onun anarşizmle birlikte feminist kimliğine de vurgu yaparken, bazıları sadece anarşist düşüncesini ön plana çıkarmıştır.⁶ Anarşizmin tarihi üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanınan Paul Avrich (ö. 2006), *Anarşist Portreler* (Anarchist Portraits) adlı eserinde Voltairine de Cleyre'in, yaşadığı şehir olan Philadelphia'daki bazı fabrika işçilerini anarşizme kazandırdığını ifade etmektedir.⁷

⁴ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2011), 187.

⁵ Peter Marshall, *Anarşizmin Tarihi*, çev. Yavuz Alogan (Ankara: İmge Kitabevi, 2003), 557-558.

⁶ Steve J. Shone, *American Anarchism* (Leiden-Boston: Brill Publishing, 2013), 39.

⁷ Paul Avrich, *Anarşist Portreler*, çev. Osman Akınhay (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2012), 261.

1. Anarko-Feminizmin Tanımı

Anarko-feminizm, tek bir tanıma veya belli bir ifadeye sığdırılması mümkün olmayan değişken bir teoriyi ifade etmektedir. Bu yönüyle söz konusu kavram, anlamını birbirinden bağımsız pek çok farklı kitap, eser ve düşünürde bulmaktadır. Anarşizm ve feminizm adında iki geniş ve sınırları itibariyle de kısmen muğlak gelenekleri bir araya getiren bu yaklaşım, içerisinde anlaşılması ve açıklanması zor pek çok meseleyi barındırmaktadır. Anarko-feminizm üzerine çalışmalarıyla tanınan İtalyan bilim insanı Chiara Bottici, bu ideolojiye mensup pek çok yazarın, kendisini anarko-feminist olarak tanımlama ihtiyacı ve isteği duymadığını belirtmektedir. Bu şekilde davranan anarko-feministlerin sadece belli sorunlara odaklandığını ve opaklığı bir strateji olarak seçtiklerini vurgulamaktadır.⁸

Anarko-feminizm, feminizmin anarşist yorumu veya feminizmle anarşizmin gönüllü birlikteliği şeklinde kısaca tanımlanabilir. Ana vurgusu özgürlüktür ve bu doğrultuda otoriteyi özgürlüğe bir tehdit olarak algılar. Bu fikir akımında eril otoritelerin reddine ise özel bir vurgu yapılmaktadır. Feminist teoride kadın üzerindeki erkek egemenliği de dahil olmak üzere tüm baskıcı otoriteler sorgulanarak kadın hak ve özgürlükleri üzerinde durulurken, anarşizmde cinsiyet ayrımı gözetilmez ve baskıcı olsun ya da olmasın her tür otorite kökten ve kesin bir şekilde reddedilir. Hülasa hem anarşizmde hem de feminizmde otorite karşıtlığı bulunmaktadır. Bununla birlikte anarşistler otorite deyince genellikle din, devlet, hegemonya, hiyerarşi ve iktidar gibi siyasal ağırlıklı fenomenleri kastederler; feministler ise aile, evlilik, ataerkillik, erkek veya erilik gibi doğrudan kadınları ilgilendiren sosyal yapılanmalar üzerinde dururlar. İşte anarko-feminizm bu iki bakış açısını birleştirir ve hem kadın üzerindeki tahakkümün hem de cinsiyet ayrımına dayanan eşitsizlik ve adaletsizliklerin otoriteden kaynaklandığını savunur.⁹

2. Anarko-Feminizmin Tarihi ve Sosyolojik Arka Planı

Anarko-feminizmin 18. yüzyılda ortaya çıkan Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilâli gibi toplumsal yapılarda ve dünya siyasetinde büyük değişimlere sebep olan olay ve olgular neticesinde şekillenen bir ideoloji olduğu görülmektedir. Sanayi Devrimi, modernleşme için en önemli basamaklardan biri olmanın yanı sıra, sosyal yapı ve sınıf dengelerini de temelden değiştirmiştir. Sanayi Devrimi sayesinde üretim artmış ve buna bağlı olarak ham madde ve pazar ihtiyacı oluşmuştur. Bu ihtiyacın sonucu olarak kolonicilik faaliyetleri başlamıştır. Sanayi Devrimi, 1780'li yıllarda toplumlar için daha önce görülmemiş bir olguya kapı aralamıştır. İnsanlık tarihinde

⁸ Bottici, *Anarchafeminism*, 6.

⁹ Kemal Bakır, "Emma Goldman'ın Anarşizmde Kadının Özgürleşme Trajedisi", *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (Ağustos 2015), 57-58.

ilk kez, toplumlar kendi üretici güçlerinin sınırlarını aşmıştır. Sınırsız ve hızlı bir biçimde ürün, mal ve hizmet artışı gerçekleştirmeye muktedir olmuşlardır.¹⁰

Anarko-feminizmin tarihi ve sosyolojik arka planı söz konusu olduğunda bahsedilmeden geçilmemesi gereken bir diğer olay, Fransız İhtilâli'dir. Fransız İhtilâli, köken olarak bir ulusun tarihinin ürünü olmasına karşın; doğurduğu sonuçlar evrenseldir. Bu devrim, Fransa'da aristokrasinin egemenliğine son vermiş ve burjuvaziye iktidara taşımıştır. Feodal düzeni ortadan kaldırıp kapitalist sisteme kapı aralamıştır. Çağdaş Fransız tarihi, genellikle bu olay ile başlatılmaktadır. Öte yandan bu ihtilâl, Fransa tarihinde liberal demokrasinin de çıkış noktası olmuştur. Bu dönemde bilhassa devlet yönetiminde ve toplumsal sistemde akılcı yaklaşım ön plana çıkmıştır. Akılcı politikaların bir neticesi olarak, din ve devlet ilişkileri birbirinden ayrılmış ve laik eğitim sistemine geçilmiştir. Ayrıca haklarda eşitlik konusu gündeme gelmiş; vergi sisteminde adalet arayışı belirginleşmiş ve girişim özgürlüğü ilan edilmiştir.¹¹

Fransız Devrimi, Fransa'daki eski bir rejime son vermiştir; fakat imparator Napolyon Bonapart (ö. 1821), devrimin oluşturduğu ivmeyle Avrupa'nın büyük bir kısmını fethetmeye yönelmiştir. Fransız Devrimi'nin yanına bir de Napolyon'un askeri girişimlerinin eklenmesi, Batı dünyasında hem siyasi haritaların hem de düşünce yapılarının köklü bir değişime uğramasına yol açmıştır. Napolyon, başta ulus kavramı ve özgürlük sloganları olmak üzere Fransız Devrimi'nin öne çıkardığı tüm düşünce ve reformları, ordusuyla birlikte fethettiği ülkelere taşımıştır. Böylece Avrupa'da monarşi düzenine ait tüm kurumlar, peyderpey ortadan kalkmaya başlamıştır. Napolyon'un askeri saldırıları, sivil itiraz mahiyetindeki milliyetçi hareketleri ortaya çıkarmasının yanı sıra; Avrupa toplumlarının askeri gelişimini ve iktisadi kalkınmasını da hızlandırmıştır.¹²

Söz konusu dönemde ortaya çıkıp yükselişe geçen milliyetçilik, sömürgecilik ve etnosantrizm gibi olgular, beraberinde bazı tepkisel ideolojilerin de oluşumuna zemin hazırlamıştır. İşte anarko-feminizm de bu ideolojilerden biridir. Anarko-feminist bir bakış açısı veya perspektifini benimsemek, elbette kadınların özgürleşmesi üzerine düşünmeyi gerektirmektedir. Fakat aynı zamanda tüm dünyayı bütünsel bir çerçeve içinde okuyup ele almak demektir. Anarko-feminizm, belirli kadınları ve dolayısıyla belirli ulusal veya bölgesel bağlamları ayrıcalıklı kılacak herhangi bir etnosantrik anlayışı kabul etmez.¹³

¹⁰ Levent Ünsaldı - Ercan Geçgin, *Sosyoloji Tarihi: Dünyada ve Türkiye'de* (Ankara: Heretik Yayınları, 2013), 57.

¹¹ Ünsaldı - Geçgin, *Sosyoloji Tarihi*, 56-57.

¹² Jacob Bronowski - Bruce Mazlish, *Leonardo'dan Hegel'e Batı Düşünce Tarihi*, çev. Elvan Özkavruk Adanır, (İstanbul: Say Yayınları, 2012) 573.

¹³ Bottici, *Anarchafeminism*, 14.

Anarko-feministler için kadınların baskısına karşı mücadele etmek, tüm baskı biçimleriyle mücadele etmek anlamı taşımaktadır. Onlar devletçilik, milliyetçilik ve Avrupa merkezcilik gibi anlayışları da bu ilkenin dışında tutmayıp; doğrudan reddederler. Devlete ve jeopolitik sınırlara sorgulanamaz bir gerçeklik olarak bakan ve koloncilığa müspet yaklaşan herhangi bir kişinin, aslında kadın özgürlüğünün önündeki en büyük engelleri desteklediğini iddia ederler.¹⁴ Bu yönüyle anarko-feminist teorinin, devlet sınırlarını, metodolojik milliyetçiliği ve küresel düzeyde üretilen radikal teorilerin çoğunda var olan Avrupa merkezcilik önyargılarını aşabilme kapasitesine sahip olduğu söylenebilir.¹⁵

3. Voltairine De Cleyre'in Hayatı

Şair, anarşist, feminist ve ateist kimlikleriyle ön plana çıkan Voltairine de Cleyre, 1866 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin Michigan eyaletine bağlı Leslie adlı küçük bir kasabada dünyaya gelmiştir. İlk olarak bir manastırda eğitim gören De Cleyre, eğitim sürecindeki fiziksel ve entelektüel sertliği reddetmiştir. Onun din konusunda olumlu bir bakış açısına sahip olduğunu söyleyemeyiz. Fakat bazı araştırmacılar, De Cleyre'in dine yönelik kısmi bir duygusal yakınlığa ve duyarlılığa sahip olduğunu ifade etmektedirler. Bir anarko-feminist olarak, kendisiyle aynı dönemde yaşayan Emma Goldman ile yakın ilişki ve güçlü bir dostluk kuran De Cleyre, hayatının büyük kısmını Amerika Birleşik Devletleri'nin Philadelphia şehrinde geçirmiştir. Bu şehirde öğretmenlik yapmış ve Yahudi göçmenlere İngilizce öğretmiştir. Bu sayede Yidiş diline de aşina olmuştur.¹⁶

Voltairine de Cleyre'in tüm hayatı yoksulluk, sefalet ve acı içinde geçmiştir. Ayrıca çeşitli sağlık sorunları yaşamıştır. Tüm bunlar neticesinde 1912 yılında henüz kırk beş yaşında iken vefat etmiştir. Onun erken yaşta ve 20. yüzyılda meydana gelen bazı önemli olaylardan önce yaşamını yitirmesi, dünya çapında bilinen ve tanınan bir isim olmasını engellemiştir. De Cleyre, gençlik yıllarında bir müddet sosyalizme de ilgi duymuş; fakat anti-otoriter karakteri, onun anarşizmde karar kılmasına sebep olmuştur. 1888 yılında anarşist harekete katılmış ve hayatının geri kalanını özgürlük mücadelesine adanmıştır. Aslında onun anarşist düşünceyle karşılaşması, bir anarşistle yaptığı tartışmaya dayanmaktadır. Söz konusu tartışma, De Cleyre'i anarşist teori ve pratiği derinlemesine incelemeye sevk etmiştir.¹⁷

4. Voltairine De Cleyre'in Eserleri

Voltairine de Cleyre, *The Free Thinkers' Magazine*, *Freethought* ve *The Truth Seeker* gibi o dönem Amerika Birleşik Devletleri'nin önde gelen seküler dergileri için de

¹⁴ Bottici, *Anarchafeminism*, 14.

¹⁵ Bottici, *Anarchafeminism*, 15.

¹⁶ Steve J. Shone, *American Anarchism* (Leiden-Boston: Brill Publishing, 2013), 38.

¹⁷ Sharon Presley - Crispin Sartwell (ed.), *Exquisite Rebel: The Essays of Voltairine de Cleyre-Feminist, Anarchist, Genius* (Albany: State University of New York Press, 2005), 18-19.

makaleler kaleme almıştır. Ayrıca özgür düşünce üzerine çeşitli konferanslar vermiştir. De Cleyre, Kilise tarafından sunulan Tanrı anlayışının, otoriter zihniyetin bir yansıması olduğunu iddia etmiştir. Ona göre ister hükümet ister Tanrı olsun, herhangi bir otorite kurulduğu anda bireylerin hakları devre dışı kalmaktadır. De Cleyre, Tanrı'nın varlığının kabul edilmesinin, yapılan haksızlıkların ve zorbalıkların önünü açtığını ve onları meşrulaştırdığını düşünmektedir. Voltairine De Cleyre'in dine olumsuz bakmasında, küçük yaşta zorla gönderildiği Katolik manastır okulunun da belli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. O, bu okulun baskıcı ve otoriter atmosferinden rahatsız olmuştur. Bu durum, onun dinî dogmalardan ve mutlak itaat doktrinlerinden uzaklaşmasına sebebiyet vermiştir.¹⁸

Voltairine de Cleyre, pek çok farklı dergide yazılar yazmış olmasına rağmen müstakil bir kitabı bulunmamaktadır. Onun deneme ve makaleleri, yakın arkadaşları tarafından derlenmiş ve 1914 yılında *Selected Works of Voltairine de Cleyre* (Voltairine de Cleyre'in Seçili Çalışmaları) adıyla basılmıştır. Bu eserin basımını Emma Goldman'ın *Mother Earth* dergisi gerçekleştirmiştir. Editörlüğünü ise Amerikalı ünlü anarşist Alexander Berkman (ö. 1936) yapmıştır. Voltairine de Cleyre ile ilgili erken dönemde yapılan tek bir çalışmanın olması, onun pek çok eserinin bilinmeyen dergilerde kaybolup gitmesine neden olmuştur. De Cleyre'in eserlerinde görülen bu çok parçalı, dağınık ve karmaşık durum, aslında onun hayatı için de söz konusudur. Kendisi hakkında araştırma yapan bazı isimler, De Cleyre'in son derece karmaşık ve anlaşılması zor bir karakter yapısına sahip olduğunu ifade etmektedirler. Kaynaklarda bir ateist olmasına rağmen dindar gibi yaşadığı ve genellikle dindar insanlarda bulunan bir tutkuya sahip olduğu aktarılmaktadır. Hatta onun için “seküler rahibe” ifadesi kullanılmıştır. Bir münzevi veya keşiş gibi davrandığı ve bedenine zarar vererek “doğrudan eylem” yöntemini göstermeye çalıştığı söylenmektedir.¹⁹

5. Voltairine De Cleyre'in Kadın Özgürlüğüne Bakışı

Voltairine de Cleyre “kadın özgürlüğü” meselesine çok önem vermiş ve bu konuyla özel olarak ilgilenmiştir. Kadınların deyim yerindeyse ikinci sınıf insan muamelesi gördüğü bir zamanda, erkek egemen sisteme şiddetle karşı çıkmıştır. Her tür despotizm ve sömürü gibi, erkek egemenliği ve zorbalığı da onun anarşist ruhuna aykırılık oluşturmıştır. O, kadın-erkek eşitliğini, yapmış olduğu pek çok konuşmada ele almıştır. Ayrıca bununla ilgili olarak “Cinsel Kölelik”, “Aşk ve Özgürlük”, “Kadın ve Ortodoksi Meselesi” başlıkları altında birtakım konferanslar vermiştir. De Cleyre'in feminist itirazları genellikle şu sorular etrafında şekillenmiştir: “Neden ben erkeğin kölesiyim? Neden benim beynimin onun beyniyle eşit olduğu söy-

¹⁸ Presley - Sartwell, *Exquisite Rebel*, 19.

¹⁹ Presley - Sartwell, *Exquisite Rebel*, 20.

lenmiyor? Yaptığım iş, neden erkeğin yaptığı iş gibi değerlendirilmiyor ve aynı ücret ödenmiyor? Bedenim, niçin kocam tarafından kontrol ediliyor? Çocuklarım niçin kocam tarafından alınıp benden uzaklaştırılıyor?”.²⁰

De Cleyre'e göre tüm bunların “Devlet ve Tanrı fikri” olmak üzere iki nedeni bulunmaktadır. Onun devletten kastı esas olarak yasama organlarıdır. Tanrı fikrini hedef almasının sebebi ise, yeryüzünde Tanrının temsilcileri olarak görülen ve insanlar üzerinde otorite kuran Kilise ve rahiplerdir. O, Kilisenin akıl üzerinde; devletin ise beden üzerinde hakimiyet kurduğunu düşünmektedir. Ayrıca bu iki kurumun, cinsel köleliğin sebepleri olduklarına inanmaktadır. De Cleyre'e göre Kilise, kadınlara karşı baskı uygulamanın en temel vasıtasıdır. Kadınlar üzerindeki baskı ve sömürüyü kaldırmak için mücadele etmenin gerekliliğine inanan De Cleyre, bu amaçla 1890 yılında Woman's National Liberal Union (Kadın Ulusal Liberal Birliği) adlı feminist bir örgütün kurucu üyesi olmuştur.²¹

Voltairine de Cleyre'e göre kadınlar, toplumda egemen olan tutum ve davranışlara karşı bireysel olarak isyan etmeli ve kendilerini bu şekilde özgürleştirmelidirler. Onun bireyseli yaklaşımı ve bireysel isyana olan bu vurgusu, kadınları baskılayan toplumsal şartları göz ardı ettiği anlamına gelmemektedir. Zira o, aile içinde baskı gören kadınların, kocalarından neden ayrılmadığı sorusu üzerinde yoğun bir şekilde düşünmüştür. Köleleştirilmiş kadınlar için yeryüzünde herhangi bir sığınacağın olmadığını belirten De Cleyre, kadınların boşanmak istememesinin en büyük nedeninin maddi koşullar olduğunu fark etmiştir. Ona göre maddi koşullar, erkekler ve kadınlar arasındaki sosyal ilişkileri belirlemektedir. Fakat bu durum karşısında sessizliği ve pasifliği kabul etmemekte ve kadınların gerekirse ölümü bile göze alarak amansız bir mücadeleye girişmesi gerektiğini söylemektedir.²²

Voltairine de Cleyre, Mary Wollstonecraft'tan (ö. 1797) ciddi biçimde etkilenmiş ve ona hayranlık duymuştur. Bu bağlamda o, kadınların özel alanlara sahip olmaları gerektiğini vurgulamıştır. De Cleyre'in düşüncelerinin, zamanına göre çok ileri bir eşitlik anlayışını temsil ettiğini söylemek mümkündür. Onun eşitlikçi yaklaşımı, bilhassa toplumsal cinsiyet konusunda oldukça belirgindir. Yoksul bir ailede dünyaya gelmesine karşın, güçlü bir entelektüel özgür düşünceye sahiptir. Yakın arkadaşı Emma Goldman onu, “Amerika'nın ürettiği en yetenekli ve parlak anarşist kadın” olarak nitelemiştir.²³ Anarşist amaçlarının yanı sıra, De Cleyre'in hassasiyetle üzerinde durduğu bir başka konu, toplumda kadına dair var olan yanlış algıların kırılmasıydı. Bu bağlamda çok radikal feminist tezler ortaya koymaktan da çekinmeyen De Cleyre, Mary Wollstonecraft'ın izinden giderek evliliği bir tür fuhuş olarak

²⁰ Presley - Sartwell, *Exquisite Rebel*, 23.

²¹ Presley - Sartwell, *Exquisite Rebel*, 23.

²² Presley - Sartwell, *Exquisite Rebel*, 24.

²³ A. J. Brigati (ed.), *The Voltairine de Cleyre Reader* (Canada: AK Press, 2004), VII.

görmüştür. Erkek egemenliği de dahil olmak üzere tüm baskı ve sömürü düzenlerine karşı çıkan De Cleyre, kendisini bir feminist olarak görmüş ve süfrajetlere olan hayranlığını dile getirmiştir.²⁴

Voltairine de Cleyre, kaleme aldığı yazılarında kadınlara uygulanan cinsel baskı ve zorbalığa özel olarak değinmektedir. Onun *Sex Slavery* başlıklı makalesi, tamamiyle bu konuyu ihtiva etmektedir. O, bu makalesinde kadınların evlilik içi veya evlilik dışı istemedikleri ilişkiler yaşamak zorunda bırakıldıklarına dikkat çekmektedir. Bunun sonucu olarak da istemedikleri çocukları doğurmak zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Kadınlara yapılan bu zorbalığın, dünyada işlenen diğer tüm baskı ve zulümlerden daha kötü bir şey olduğuna inanan De Cleyre, bu durumun kadınlarda büyük bir acı ve travmaya sebep olduğunu iddia etmektedir. Öte yandan o, kadınları aldatan erkeklerin, kendilerinden olan çocukları bile istemedikleri takdirde kolaylıkla inkar edebilmelerine isyan etmektedir. Ona göre kadının dezavantajlı, erkeğin ayrıcalıklı olduğu bu sosyal düzen, esas olarak adil olmayan evlilik yasalarına ve sosyal normlara dayanmaktadır. Bu tespitinden hareketle o, toplumda var olan ve kadın aleyhine işleyen ahlaki normları oldukça alaycı ve iğneleyici bir biçimde eleştirmektedir.²⁵

6. Voltairine De Cleyre'in Anarko-Feminist Kimliği

Voltairine de Cleyre'in feminist ideolojisi, onun anarşist yaklaşımından bağımsız değildir. Zaten kendisi de anarşizm ile feminizm arasında doğrudan bir bağ olduğunu ifade etmektedir. Onun anarşist feminist görüşleri, özellikle politika alanında ön plana çıkmakta ve belirginleşmektedir. Fakat sadece bu alanla sınırlı olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Nitekim De Cleyre'in anarko-feminist anlayışının, bireysel davranışlar alanına da sirayet ettiğini görmekteyiz. Mesela o, kadının tam bireyselliğini tanıyacak yeni bir etik anlayışını savunmuştur. Bu anlayışa göre, tüm cinsiyet rolü stereotiplerinin reddedilmesi gerekiyordu. Kadının tam bireyselliği için bu, olmazsa olmaz bir prensipti. Öte yandan De Cleyre, yetişkin erkekler ve kadınlar arasındaki bazı psikolojik farkların olduğunu tespit etmiş; fakat bu durumun, çocukluk koşullanmasından kaynaklandığını düşünmüştür.²⁶

De Cleyre'in *Anarchism* adlı makalesine bakıldığında, onun toplumu iki karşıt anlayış veya tavır üzerine inşa edilmiş bir sistem olarak tanımladığı görülmektedir. O, söz konusu karşıt anlayışların her birini “ruh” olarak isimlendirmektedir. Bu bağlamda ona göre dünyada, temkin ile cesaret, huzur ile huzursuzluk, hareketsizlik ile değişim, inşa etme ile yok etme dikotomilerine dayanan iki ayrı ruh bulunmaktadır. İşte toplum denilen şey, bu zıt ruhlar arasında sürekli olarak yeniden kurulan titrek

²⁴ Shone, *American Anarchism*, 42.

²⁵ Voltairine de Cleyre, “Sex Slavery”, *Selected Works of Voltairine de Cleyre*, ed. Alexander Berkman (New York: Mother Earth Publishing Association, 1914), 345.

²⁶ Presley - Sartwell, *Exquisite Rebel*, 24.

bir dengeye dayanmaktadır. De Cleyre, insana evrim zincirindeki bir halka olarak bakan anlayışın, söz konusu toplumsal eğilimleri, bireysel eğilimlerin bir yansıması veya özeti olarak gördüğünü ifade etmektedir. Ona göre anarşistlerin çoğu da bu gruba dahildir ve böyle düşünmektedir.²⁷

Voltairine de Cleyre, bir protesto biçimi olarak doğrudan eylemi benimsemiştir. Fakat şiddeti ön plana çıkaran bir yaklaşımı tasvip etmemiştir. O, Tolstoy gibi, var olan düzeni şiddet içerikli eylemlerle değil barışçı tutum ve davranışlarla değiştirmenin daha kolay olduğunu düşünmüştür. Eşitsizliğe, haksızlığa ve baskıya son vermenin asıl yolunun barışçı siyasetten geçtiğine inanmıştır. Anarşist ve devrimcilerin bireysel inisiyatif olarak kendilerini riske atmalarını doğru bulmamıştır. Barışçı tutumuna rağmen, özgürlüğünden asla taviz vermemiştir. “Özgürlük, düzenin kızı değil anasıdır” sözüyle meşhur olmuştur. Anarşizmi, bir tür Protestanlık olarak görmüş ve dışsal otoritenin bütün formlarının kaldırılması gerektiğini savunmuştur.²⁸

De Cleyre, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki anarşistlerin ideal toplum tasavvurlarına göre bireyciler ve toplumcular olarak ayrılmış olduklarını görmüş ve kendisi de bu konuda fikir geliştirmiştir. Başlangıçta bireyi esas almış ve toplumsal problemlerin bireysel olarak çözülmesi gerektiğini savunmuştur. Fakat sonraki süreçte toplumu öne çıkarmış ve onun önemini vurgulamıştır. Olgunluk döneminde, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki bütün büyük fabrikaların ve sanayi tesislerinin kapanacağı bir dönemin geleceğini düşünmüştür. Ona göre gelecekte ortaya çıkacak böyle bir düzende, herkes kendi ihtiyacını karşılayacak ve kendine yeter hale gelecektir. De Cleyre'in geleceğini ön gördüğü bu sistemde toplum, her birinin bağımsız olduğu binlerce küçük topluluktan oluşacaktır. Ona göre hükümetin ortadan kalktığı böyle bir ortamda, insanlar kendilerine en uygun olduğunu düşündükleri işleyiş formunu belirleyecek ve her yerleşim yerinde birbirinden oldukça farklı deneyimler yaşanacaktır.²⁹

7. Voltairine De Cleyre'in Dine Bakışı

Voltairine de Cleyre, anarko-feminizm ve din arasındaki ilişkinin çözümlenmesine yardımcı olacak önemli bir düşünürdür. Emma Goldman gibi Amerikalı bir anarko-feminist olan Voltairine de Cleyre, dine ve Kilise'ye karşı derin bir nefret duymuştur. Gençlik yıllarını baskıcı ve otoriter olan bir Katolik manastırında geçirmiştir. Özgürlüğüne düşkün doğası ve isyankar kişiliği sebebiyle rahipler tarafından

²⁷ Voltairine de Cleyre, “Anarchism”, *Selected Works of Voltairine de Cleyre*, ed. Alexander Berkman (New York: Mother Earth Publishing Association, 1914), 96.

²⁸ Marshall, *Anarşizmin Tarihi*, 549.

²⁹ Marshall, *Anarşizmin Tarihi*, 549.

sıklıkla cezalandırılmış ve bu durum onu olumsuz etkilemiştir. Dini ve batıl gördüğü pek çok inancı reddetmiş; serbest ve özgür düşüncüyü savunmuştur.³⁰

Voltairine de Cleyre'in düşüncelerinde sekülerizm, feminizm ve anarşizm iç içe geçmiştir. Özellikle anarşizmin Amerika'ya uygunluğu konusunda çok ısrarcı olmuştur. Anarşizme olan bu vurgusu nedeniyle bazı anarşistler onu Amerikan anarşizminin en önemli iki temsilcisinden biri olarak kabul etmiştir. Diğer kişi ise tahmin edileceği üzere Emma Goldman'dır. Burada dikkat çeken nokta ABD anarşist düşüncesindeki kadın egemenliğidir. ABD'deki anarşist hareket içerisinde Benjamin Tucker ve Alexander Berkman gibi önemli erkekler de bulunmasına rağmen, kadınlar gerek düşünceleriyle gerekse eylemleriyle onları geride bırakmış ve isimlerinden daha fazla söz ettirmiştir. Fakat onların sadece anarşist olduğunu söylemek eksik bir değerlendirme olacaktır. Emma Goldman ve Voltairine de Cleyre gibi isimler, aynı zamanda kadın ve işçi hakları eylemcisidirler. Kaynaklarda Voltairine de Cleyre'in 18. yüzyıl feministi Mary Wollstonecraft hakkında konferanslar ve dersler verdiği aktarılmaktadır.³¹

Voltairine de Cleyre, yazılarında dini eğitim konusuna da temas etmiştir. 1887 yılında *The Truth Seeker* adlı bir dergide "Secular Education" (Seküler Eğitim) başlıklı bir deneme yayınlamıştır. O, söz konusu denemesinde dinin kamu eğitimine müdahale etmesinin tehlikelerine değinmiş ve din ile eğitimin, Kilise ile devletin birbirinden ayrılmasının önemine vurgu yapmıştır. Ebeveynlerin, dini düşünceleri erken yaşlarda çocuklara aşılamasını doğru bulmamış; bunların çocuklar üzerinde olumsuz etkilere sebep olduğunu iddia etmiştir. Ona göre çocuklar, öncelikle eleştirel ve bağımsız düşünmeyi öğrenmelidir. Dolayısıyla dinî değil, seküler bir kamu eğitimi tesis edilmelidir.³²

Voltairine de Cleyre, Tanrı fikrinin insan özgürlüğüne ve bilhassa kadın özgürlüğüne zarar verdiğine inanmıştır. Bundan ötürü teizme karşı pek çok argüman öne sürmüş ve Tanrı fikrinin toplum için neden tehlikeli olduğunu tartışmıştır. Batıl inançlar yerine aklın ve bilimin benimsenmesi gerektiğini söylemiştir. Kilise, devlet ve evlilik gibi kurumların topluma fayda sağladığı düşüncesini reddetmiştir. Ona göre söz konusu bu üç kurum, aslında otoriteye köle olmanın tezahürleri ve yansımalarıdır. Topluma ve ekonomiye gerçek faydayı sağlayan şey ise özgürlüktür. De Cleyre, özgürlüğe ve bağımsız düşünceye ulaşmak için otoritenin bütün tezahürlerinin reddedilmesini gerekli görüyordu. Ona göre hükümet, kilise ve patriarka ortadan kaldırılmalı; bunların yerini anarşizm, feminizm ve serbest düşünce almalıydı.

³⁰ Presley - Sartwell, *Exquisite Rebel*, 161.

³¹ Shone, *American Anarchism*, 40.

³² Presley - Sartwell, *Exquisite Rebel*, 162.

Görüldüğü üzere o, anarşizm ile feminizmin birbirine sıkı şekilde bağlı olduğuna inanıyordu.³³

Sonuç

Araştırma neticesinde feminizm ile anarşizmin aynı potada buluşabilecek ve birbirlerine yakınlık gösterebilecek ve birbirlerini besleyebilecek potansiyele sahip iki ideoloji olduğu görülmüştür. Bu husus Amerikalı kadın yazar ve düşünür Voltairine de Cleyre'in şahsında ve fikirlerinde belirginleşmiştir. Voltairine de Cleyre, özgürlüğüne düşkün bir kadın olarak başta erkek egemenliği olmak üzere hiçbir hegemonyayı kabul etmemiş; hayatını özgürlük mücadelesine adanmıştır. Bu bağlamda De Cleyre, feminizmi anarşizmden ayrı görmemiş; kadınların özgürleşmesi için başta devlet otoritesi olmak üzere toplumsal tüm otorite ve hiyerarşilerin ortadan kaldırılması gerektiğine inanmıştır. Tanrı ve devlet arasında organik bir bağ kurarak dini sadece teolojik zeminde değil; toplumsal sonuçları itibarıyla eleştirmiş ve reddetmiştir. Voltairine de Cleyre'in din konusunda müspet fikirlere sahip olmadığı aşikardır. Bununla birlikte o, dini esas olarak kadın özgürlüğüne zarar veren bir kurum olarak değerlendirdiği için olumsuzlamıştır.

Voltairine de Cleyre'in dine yönelik eleştirilerinin temelinde yatan bir başka sebep de, çocukluk yıllarında yaşamış olduğu dini baskıdır. Bu durum bize, bireylerin benimsemiş oldukları ideolojilerin ve sahip oldukları dünya görüşlerinin, kişisel yaşamışlıklardan ve deneyimlerden bağımsız değerlendirilemeyeceğini göstermektedir. Ortaya çıkan ve gelişip zemin bulan her ideolojinin bireysel ve toplumsal nedenlerinin olduğu aşikardır. Nitekim araştırma neticesinde anarko-feminizmin, Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilâli gibi dünya genelinde büyük toplumsal değişim ve dönüşümlere zemin hazırlayan olay ve olgular sonucunda yayılma imkanı bulduğu tespit edilmiştir. Bu dönemde Batı'da başta işçiler ve kadınlar olmak üzere pek çok toplumsal kesim, özgürlük ve talebinde bulunmuştur. Voltairine de Cleyre örneği de bize kadın haklarının işçi haklarından ayrı düşünülemeyeceğini göstermiştir.

Araştırma neticesinde Voltairine de Cleyre'in, Emma Goldman ve Mary Wollstonecraft gibi isimlerden yoğun bir şekilde etkilendiği tespit edilmiştir. Voltairine de Cleyre'in anarko-feminist düşüncesinin oluşmasında ve şekillenmesinde her iki isim de önemli bir rol oynamıştır. Voltairine de Cleyre özelinde tespit edilmiş olan bir diğer sonuç, anarko-feministlerin toplumsal ve siyasi beklentileridir. Gerek anarşistlerin gerekse anarko-feministlerin zaman zaman hayalci ve ütöpik olmakla itham edildikleri bir gerçektir. Bu noktada Voltairine de Cleyre'in tatmin edici çözümler sunmaktan uzak olduğu görülmektedir. O, gerek dine gerekse devlete pek çok eleştiri yöneltmesine rağmen, belirgin ve net bir gelecek tasavvuru ortaya koymamıştır. Zihnindeki ideal toplum düzenine dair ayrıntılı açıklamalar yapmamıştır.

³³ Presley - Sartwell, *Exquisite Rebel*, 163.

Her ne kadar büyük fabrikaların ve sanayi tesislerinin kapanacağı, insanların kendi ihtiyaçlarını kendilerinin karşılayacağı bir dönemi ön görmüşse de bu durumun nasıl mümkün olacağına dair ayrıntılı izahlarda bulunmamıştır.

Çıkar Çatışması/Conflict of Interest: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek/Grant Support: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça | References

- Avrich, Paul. *Anarşist Portreler*. Çev. Osman Akınhay. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2012.
- Bakır, Kemal. “Emma Goldman'ın Anarşizminde Kadının Özgürleşme Trajedisi”. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 1/2 (2015), 49-78. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/222332> (Erişim 2 Aralık 2024)
- Bottici, Chiara. *Anarchafeminism*. London: Bloomsbury Publishing, 2022.
- Brigati, A. J. (ed.). *The Voltairine de Cleyre Reader*. Canada: AK Press, 2004.
- Bronowski, Jacob – Mazlish, Bruce. *Leonardo'dan Hegel'e Batı Düşünce Tarihi*. çev. Elvan Özkavruk Adanır. İstanbul: Say Yayınları, 2012.
- De Cleyre, Voltairine. “Anarchism”. *Selected Works of Voltairine de Cleyre*. ed. Alexander Berkman. 96-117. New York: Mother Earth Publishing Association, 1914.
- De Cleyre, Voltairine. “Sex Slavery”. *Selected Works of Voltairine de Cleyre*. ed. Alexander Berkman. 342-358. New York: Mother Earth Publishing Association, 1914.
- Ehrlich, J. Howard (ed.). *Reinventing Anarchy, Again*. San Francisco: AK Press, 1996.
- Hatipoğlu, Burcu. “Kadına Yönelik Şiddetle Mücadeleye Anarko-Feminist Bakış: Makro'dan Mikro'ya Sosyal Hizmet”. *Toplum ve Sosyal Hizmet*. 19/2 (2009), 97-109. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/801090> (Erişim 21 Mayıs 2025)
- Marshall, Peter. *Anarşizmin Tarihi*. Çev. Yavuz Alogan. Ankara: İmge Kitabevi, 2003.
- Presley, Sharon - Crispin Sartwell (ed.). *Exquisite Rebel: The Essays of Voltairine de Cleyre - Anarchist, Feminist, Genius*. Albany: State University of New York Press, 2005.
- Shone, Steve J. *American Anarchism*. Leiden-Boston: Brill Publishing, 2013.
- Ünsaldı, Levent - Ercan Geçgin. *Sosyoloji Tarihi: Dünyada ve Türkiye'de*. Ankara: Heretik Yayınları, 2013.
- Yıldırım, Ali – Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2011.